Member since 2018
JM13714

Studia i rozprawy

Beata Maria Nowak*

(Nie)bezpieczna rodzina – kalejdoskop (dys)funkcji

Abstrakt

Artykuł traktuje o sytuacji współczesnych rodzin, ich problemach, uwikłaniach kryzysowych oraz możliwościach niesienia im pomocy. Autorka artykułu rozważa sytuację rodzin dotkniętych dysfunkcją lub polidysfunkcją, nieradzących sobie w obliczu narastającego kryzysu wieloproblemowego. Dokonuje przeglądu badań nad tego typu rodzinami. Odnosi się do aktualnie prowadzonej polityki prorodzinnej i wskazuje na alternatywne możliwości udzielania pomocy rodzinom w wychodzeniu z zapaści polidysfunkcyjnej. Za szczególnie ważne uznaje wspomaganie holistyczne, uwzględniające zwłaszcza poddawanie tego typu rodzin treningom kompetencyjnym indywidualnym i grupowym.

Słowa kluczowe: rodzina, dysfunkcja, polidysfunkcja, pomoc i wsparcie społeczne.

(In)secure Family – Kaleidoscope of (Dys)functions

Abstract

This article deals with the situation of contemporary families, their problems, crisis complications and the possibilities of helping them. The article discusses the situation of families affected by dysfunction or polydysfunction, unable to cope in the face of a growing multi-problem crisis. It reviews research into this type of families, refers to the current pro-family policy, and points to alternative ways of helping families to recover from a polydysfunctional collapse. Holistic support is found to be particularly important, especially when it comes to subjecting families of this type to individual and group competence training.

Keywords: family, dysfunction, polydysfunction, aid and social support.

* Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie.

http://dx.doi.org/10.18778/2450-4491.09.04

Wprowadzenie

W wersji bezpiecznej, funkcjonalnej i wzorcowej rodzina stanowi pierwotne i naturalne środowisko życia człowieka, w którym od początku swoich narodzin wzrasta i formuje swoją osobowość, doświadczając sytuacji ważnych dla jego rozwoju psychicznego, fizycznego, moralnego i społecznego. Każda rodzina jest systemem unikatowym i funkcjonuje w oparciu o swoiste, ustalone sposoby podejmowania interakcji, ułatwiające lub utrudniające jej wykonywanie zadań i tym samym określające poziom jej efektywności. Funkcjonowanie rodziny jest procesem dynamicznym i skomplikowanym, ciągiem określonych zdarzeń przyczynowo-skutkowych, powiązanych z szerokim kontekstem zjawisk i układów pozarodzinnych, począwszy od najbliższego otoczenia społecznego (sąsiedzkiego, towarzyskiego, zawodowego), poprzez układy terytorialne i regionalne, po wpływy kontynentalne i wreszcie – globalne.

W świecie zagrożeń i permanentnego ryzyka, ciągłych przeobrażeń, zawirowań społecznych, niestałości niemal wszystkich sfer życia społeczno-kulturowego rodzą się i mnożą sytuacje skutkujące frustracją, stresem i poczuciem utraty bezpieczeństwa. W tak trudnej rzeczywistości członkowie współczesnych rodzin muszą być przygotowani na zmiany w ich osobistej i rodzinnej sytuacji życiowej, których nośnikiem mogą być wydarzenia często zaskakujące, traumatyczne i silnie zaburzające ich dotychczasową egzystencję. Muszą zatem umieć konstruktywnie radzić sobie w sytuacjach nowych i nieprzewidywalnych oraz posiadać szereg innych kompetencji umożliwiających im utrzymanie stałości i dobrostanu wspólnoty rodzinnej.

Celem artykułu jest dokonanie przeglądu dotychczasowego stanu badań nad rodziną w aspekcie zagrożeń życia rodzinnego we współczesnym świecie oraz sytuacji kryzysowych doświadczanych przez rodziny generujących zaburzenia zarówno w ich funkcjonowaniu, jak i strukturze.

Rodzina w sytuacjach kryzysowych

W naukach społecznych pojęcie kryzysu służy wyjaśnianiu i opisywaniu relacji człowieka ze światem zewnętrznym, który współcześnie jest naznaczony piętnem permanentnej niestabilności, co sprawia, że niemal we wszystkich obszarach i sferach życia indywidualnego i społecznego człowiek doświadcza różnorakich odmian kryzysu – rozwojowego, incydentalnego, endogennego lub przewlekłego (Fraser 1989: 122–157; Leśniak, Dobrzyńska-Mesterhazy 1996: 83–101; Matyjas 2008). Wszystkie rodzaje kryzysów mają naturę złożoną i są efektem współwystępowania sytuacji o różnorakim podłożu i charakterze. Jedne z nich są przewidywalne i normatywne, a co za tym idzie łatwe do zażegnania, zaś inne są nieprzewidywalne i silnie traumatyczne, a zatem groźne nie tylko dla osób nimi dotkniętych, ale także dla ich otoczenia społecznego – rodzinnego i zawodowego.

Utratę poczucia bezpieczeństwa i kontroli nad życiem wywołują *incydenty krytyczne* będące doświadczeniami nietypowymi, wykraczającymi poza sferę sytuacji już rozpoznawalnych (Lis-Turlejska 2000; Sztompka 2002; James, Gilliland 2009). Są one niezależne od posiadanych przez człowieka zasobów i wymagają oddziaływań psychoterapeutycznych ukierunkowanych przede wszystkim na odzyskanie równowagi emocjonalnej i poczucia kontroli. Źródłem wielorakich problemów związanych z utratą poczucia bezpieczeństwa są również *kryzysy społeczne/środowiskowe* wywołane wydarzeniami nagłymi, takimi jak na przykład zapaść gospodarcza, katastrofy komunikacyjne z udziałem dużej liczby osób lub katastrofy naturalne (np. epidemie, huragany, powodzie). Ich pojawienie się wyzwala negatywne konsekwencje nie tylko dla osób bezpośrednio nimi dotkniętych, ale także dla całego systemu społeczno-ekonomicznego. Ludzie doświadczają bowiem nieszczęścia i traumy, zaś Państwo ponosi koszty związane z likwidacją skutków dramatycznie zaistniałych wydarzeń.

Współczesna psychologia dysponuje szeregiem modeli teoretycznych konsekwencji traumy. W kontekście podjętych w artykule rozważań interesujący wydaje się model uwzględniający uwarunkowania społeczne, podkreślający dwie grupy czynników mających zasadniczy wpływ na poznawcze przetworzenie traumatycznego doświadczenia oraz adaptację końcową w środowisku restabilizacji. Zakłada on, iż uczestnicy tego samego wydarzenia traumatycznego osiągają różne efekty adaptacyjne z uwagi na wcześniejsze doświadczanie zróżnicowanych wydarzeń stresowych, odmienną odporność na radzenie sobie z ich konsekwencjami (strategie radzenia sobie w sytuacjach trudnych) oraz różne środowiska restabilizacji pourazowej (np. specyfika środowiska lokalnego czy dodatkowe stresory). Skutki skrajnie urazowych przeżyć są głębokie i trwałe. Generują zmiany w psychologicznym i fizjologicznym funkcjonowaniu człowieka oraz zmiany w obrębie jego systemu rodzinnego. Wiążą się one z nagłym zahamowaniem zdolności jednostki i/lub rodziny do radzenia sobie z zaskakującym, głębokim i bolesnym doświadczeniem. Co więcej, często ma miejsce przenoszenie urazu doświadczonego w dzieciństwie na okres dorosłości (Herman 1998), czego konsekwencją są trudności w relacjach interpersonalnych, a zwłaszcza problemy z nawiązaniem i utrzymaniem bliskości emocjonalnej z innymi ludźmi oraz z poczuciem własnej tożsamości. Przekłada się to z kolei na problemy całej rodziny występujące w obrębie wszystkich wymiarów jej funkcjonowania – spójności, adaptacyjności (zdolności systemu rodzinnego do konstruktywnego reagowania na zmiany zewnętrzne i wewnętrzne) oraz komunikacji i jakości więzi wewnątrzrodzinnych.

Podatność rodziny na działanie kryzysu zwiększają doświadczane przez nią niepowodzenia rozwojowe (James, Gilliland 2009). Wzmacniają one negatywne skutki kryzysu i są źródłem *kryzysu egzystencjalnego* odczuwanego przez członków rodziny. Przybiera on postać dyskomfortu psychicznego będącego efektem przemyśleń nad źle zorganizowanym życiem, generującego konflikty wewnętrzne związane z niemożnością osiągnięcia iluzorycznych celów oraz lęków i obaw wynikających

z naturalnych zmian osobniczych. W rodzinach nieradzących sobie z wyzwaniami rozwojowymi często obecny jest także *kryzys moralny.* Przejawia się on w osłabieniu wartości rodziny i małżeństwa, obniżeniu poczucia odpowiedzialności za rodzinę, słabości lub zaniku więzi rodzinnych, w relatywizmie wartości ostatecznych stanowiących katalog najważniejszych celów życiowych oraz wartości instrumentalnych będących zbiorem sposobów postępowania, prowadzących do osiągnięcia postawionych celów (Jaworowska 2011). Inne rodzaje kryzysu – *endogenny* i *przewlekły* – wiążą się natomiast z obecnością czynników patogennych oraz z pojawianiem się wielu problemów w życiu osób ze stwierdzoną psychopatologią, pozbawionych jakichkolwiek systemów wsparcia (James, Gilliland 2009) – m.in. ofiar lub sprawców przestępstw, osób ubogich, nadużywających narkotyków i alkoholu oraz osób z zaburzeniami psychicznymi.

Należy podkreślić, że niezależnie od źródła kryzys jest zawsze aktywatorem zmian, zjawiskiem stale obecnym w biografii każdego człowieka i historii każdej rodziny oraz doświadczeniem, które jest istotnym nośnikiem zmian:

- pozytywnych, wynikających ze zdolności do radzenia sobie z kryzysami rozwojowymi;
- negatywnych, wynikających z braków kompetencyjnych i powiązanych z nimi niedostatecznych umiejętności radzenia sobie w sytuacjach trudnych.

Do systemów rodzinnych przenoszone są przez członków rodzin zarówno pozytywne, jak i negatywne cechy i zachowania. Wpływają one konstruktywnie bądź destruktywnie na relacje i więzi wewnątrzrodzinne, klimat społeczny (atmosferę rodzinną) oraz strategie podejmowane przez rodzinę w sytuacjach kryzysowych (Nowak 2016). Stąd też w przypadku kumulacji cech i zachowań społecznie nieaprobowanych lub/i braków kompetencyjnych u osób strategicznych dla funkcjonowania systemu rodzinnego oraz jego niesprawności chociażby w jednym wymiarze, rodzina zostaje uwikłana w sieć zmian kryzysowych prowadzących do utraty homeostazy systemowej. Ten stan dysharmonii określany bywa różnie, ale najczęściej jako:

- dysfunkcja – terminem *rodzina dysfunkcyjna* posługują się głównie socjolodzy i pedagodzy, którzy przyczyny zaburzeń systemu rodzinnego odnoszą do stopnia wypełniania przez rodzinę podstawowych funkcji;
- problem – pojęciem *rodzina problemowa* operują najczęściej psycholodzy i kryminolodzy doszukujący się źródeł nieprawidłowości w nierozwiązanych kryzysach rozwojowych, licznych sytuacjach stresogennych, frustracjach i napięciach emocjonalnych o dużym natężeniu. W powszechnym użyciu jest także pojęcie *rodzina wieloproblemowa*, której niesprawność wynika z kumulacji cech społecznie niepożądanych oraz ich pochodnych (m.in. bezrobocie i ubóstwo, emigracja zarobkowa rodziców, niewydolność wychowawcza rodziców, choroba przewlekła, niepełnosprawność i wiele innych);
- patologia – pojęcie *rodzina patologiczna* osadzone jest w terminologii medycznej i odnoszone do rodzin, wobec których niezbędne jest podejmowanie kom-

pleksowych działań w ramach terapii kryzysowej[1]. Obecność zjawiska patologicznego (m.in. przestępczość, alkoholizm, narkomania, przemoc, prostytucja) sprawia, że rodzina funkcjonuje w oparciu o wzorce zachowań, normy i wartości nieakceptowane społecznie, zaś wychowujące się w niej dzieci internalizują wadliwe postawy i zachowania prezentowane przez pozostałych członków rodziny. W dorosłości dzieci te budują własne dysfunkcyjne lub polidysfunkcyjne gniazda rodzinne.

Na określenie rodziny z rozchwianą równowagą systemową i dotkniętą kryzysem kaskadowym ze skumulowanymi, nierozwiązanymi problemami przyjęto w niniejszym artykule określenie *rodzina wieloproblemowa*. Ten typ rodziny postrzegany jest przez pryzmat jej polidysfunkcji diagnozowanej w oparciu o spektrum cech posiadanych przez rodzinę jako całość i poszczególnych jej członków (Nowak 2011). Są to m.in.:

- niewydolność ekonomiczna powiązana z niskim poziomem wykształcenia, brakiem kwalifikacji zawodowych i bezrobociem;
- trudne warunki mieszkaniowe;
- obecność czynników patalogizujących (przestępczość, przemoc, uzależnienia i in.);
- niska dojrzałość społeczno-emocjonalna oraz niewydolność wychowawcza rodziców;
- zaburzone relacje z rodziną pochodzenia, brak pomocy i wsparcia społecznego;
- niespójność między uznawanymi normami i wartościami a możliwością ich realizacji;
- bezradność prowadząca do lęku społecznego, obniżenia poczucia sprawstwa, stosowania nieadekwatnych strategii zaradczych oraz utraty tożsamości grupowej.

Współczesna rodzina polska w świetle badań

Z uwagi na złożoność, wielowymiarowość, zmienność i względną hermetyczność systemu rodzinnego badania nad rodziną są logistycznie trudne i czasochłonne. Ten paradygmat badawczy jest obiektem zainteresowań wielu polskich i zagranicznych pedagogów, socjologów, psychologów oraz badaczy z kręgu wielu innych dyscyplin naukowych. W ten sposób problematyka rodziny podlega transdyscyplinarnemu, naukowemu oglądowi we wszystkich wymiarach i kontekstach swego funkcjonowania, a w literaturze przedmiotu pojawiają się coraz to nowe opracowania teoretyczne oraz doniesienia i komunikaty z badań empirycznych: diagnostyczno-prognostycznych, klinicznych, a nawet eksperymentalnych. Prowadzone są między innymi penetracje badawcze w zakresie: dynamicznych przeobrażeń i modeli życia

[1] Patologia rodziny jest skrajną formą ogólnej dysfunkcjonalności, wzmocnionej zaburzeniami bardziej rozbudowanych struktur społecznych oraz zaniedbań lub braku skuteczności instytucji kontroli społecznej w środowiskach lokalnych.

rodzinnego oraz ich wpływu na relacje wewnątrzrodzinne i postawy rodzicielskie (m.in. Biernat 2006; Frąckowiak-Sochańska 2015: 124–138; Błażej 2016: 320–330; Mazurek 2014: 5–14); etiologii i rozwoju konfliktu pokoleniowego (Wrzesień 2003; Buchla 2008: 268–280; Kliś 2011: 37–60; Karmolińska-Jagodzik 2012: 191–210); hierarchii wartości i jej transmisji międzypokoleniowej (m.in. Skrzypniak 2000: 31–47; Doniec 2001; Matysiak 2014; Sozańska 2014: 39–51; Nowak 2017: 139–159).

Przedmiotem zainteresowania badaczy są także role pełnione w rodzinie (Gębuś 2010: 57–69; Ryś 2016 i 2016a: 95–121), w tym wyznaczane płcią i pracą zawodową (m.in. Kowalczuk 2012) oraz preferencje współczesnej młodzieży w zakresie form życia rodzinnego (m.in. Prusik 2010: 443–452). Wyniki licznych badań naukowych ujawniają rozwój tendencji do modyfikacji systemów rodzinnych (strukturalnych i funkcjonalnych), ale nie do rozpadu modelu dotychczas dominującego, czyli rodzinno-małżeńskiego. Potwierdza to raport CBOS (Boguszewski 2013), który informuje, że niezmiennie od 2005 r. rodzina stanowi dla Polaków podstawową wartość. Na ten trend nie mają większego wpływu ani zmiany obserwowane w zakresie podejmowania decyzji matrymonialnych i prokreacyjnych, jak i utrzymująca się na stosunkowo wysokim poziomie liczba rozwodów. Nie zmienił się także najpopularniejszy model życia rodzinnego, którym jest rodzina mała o klasycznej strukturze (rodzice i dzieci). W tego typu rodzinach funkcjonuje prawie połowa Polaków, zaś w rodzinach wielopokoleniowych (dziadkowie, rodzice i dzieci) – jedna czwarta. Stosunkowo niewielki odsetek stanowią single żyjący w jednoosobowych gospodarstwach domowych oraz małżeństwa bezdzietne (po 12%). Preferowanym przez ponad połowę Polaków modelem życia rodzinnego jest rodzina dwupokoleniowa składająca się z rodziców i dwojga lub trojga dzieci oraz rodzina wielopokoleniowa, za którą opowiedziała się prawie jedna trzecia osób badanych. Wynik ten wskazuje, że realizowane modele życia rodzinnego odpowiadają modelom preferowanym. Porównując cytowane wyniki badań z 2008 r., należy odnotować wyraźny spadek (o 7%) osób preferujących nuklearny model rodziny oraz stały heteroseksualny związek partnerski (o 3%). Dynamiczne przemiany społeczne spowodowały jednak, że coraz mniej jednoznacznie Polacy rozumieją pojęcie rodziny. Większość nie postrzega już rodziny jako sformalizowanego związku, ale jako wspólnotę wychowującą dzieci. Co więcej, w ostatnich latach ponad dwukrotnie wzrósł odsetek osób wyrażających przekonanie, że rodziną są również związki homoseksualne.

Sondaż wykonany przez CBOS (Boguszewski 2013a) wykazał także, że szczęście rodzinne stanowi dla Polaków jedną z dwu wartości nadrzędnych (zaraz po zdrowiu). Ten trend utrzymuje się od 2007 r. i wskazuje, że Polacy nadal pragną zakładać rodziny oraz aprobują małżeństwo jako podstawową formę życia rodzinnego. Sondaż przeprowadzony trzy lata później potwierdził tę tendencję – szczęście rodzinne okazało się dobrem upragnionym dla zdecydowanej większości osób badanych (82%). Dążą do jego osiągnięcia najczęściej osoby w średnim wieku, lepiej wykształcone, żyjące w dobrych warunkach materialnych, głównie pracowni-

cy administracyjno-biurowi oraz personel średniego szczebla. W ostatnich latach wzrósł znacznie odsetek osób, które postrzegają rodzinę jako parę żyjącą w konkubinacie i wychowującą swoje dziecko/dzieci (wzrost o 9%) lub bezdzietną (wzrost o 7%). Wzrosła też liczba osób uznających za rodzinę parę gejów lub lesbijek wspólnie wychowujących dziecko lub dzieci (o 14%) lub bezdzietnych (o 8%). Tak więc, w porównaniu z 2005 r., częściej akceptowane jest życie w związku bez ślubu, rozwody, seks przedmałżeński, homoseksualizm i konkubinat, co wskazuje na wyraźną zmianę stosunku Polaków do zachowań o charakterze moralnym. Jest to skutek pojawienia się silnego trendu liberalizacji w zakresie szeroko rozumianej seksualności. Symptomatyczne, a zarazem budujące jest jednak to, że niemal wszyscy dorośli Polacy wyrażają chęć posiadania potomstwa. Wskazuje to na możliwość przełamania spadku dzietności przy zastosowaniu odpowiednich rozwiązań systemowych, a przede wszystkim prawnych i finansowych w obszarze zatrudnienia, budownictwa mieszkaniowego i opieki nad dzieckiem.

Badanie CBOS (Boguszewski 2018) dotyczące aspiracji życiowych Polaków wykazało, iż wśród dążeń osobistych i rodzinnych częściej niż dziesięć lat temu wskazywane jest posiadanie i wychowanie dzieci, zaś rzadziej dążenie do szczęścia osobistego i rodzinnego oraz założenia rodziny. Wyniki najnowszego badania CBOS (Boguszewski 2019) ugruntowały jednak występujący w poprzednich latach trend, wskazujący na rodzinę i szczęście rodzinne jako największą wartość i cel dążeń Polaków. Rodzina jest jednak postrzegana coraz szerzej. Częściej niż poprzednio Polacy wychodzą jednak poza tradycyjnie i formalnie usankcjonowany związek małżeński i uznają za rodzinę także osoby pozostające w związku nieformalnym i wspólnie wychowujące dzieci z tego związku oraz tzw. model patchworkowy. Coraz rzadziej za rodzinę uznają natomiast bezdzietne małżeństwo lub parę konkubentów nieposiadających dzieci.

Niezależnie od formy życia rodzinnego, wiele współczesnych polskich wspólnot rodzinnych nie nadąża za tempem zmian zachodzących w ich bliższym i dalszym otoczeniu, i ten fakt oraz silne przeobrażenia w obrębie relacji społecznych, obyczajowości i moralności sprawiają, że doświadczają one różnorakich odmian kryzysu wieloproblemowego. Ten rodzaj kryzysu ulokował się już niemalże na granicy normy. Rozwija się on kaskadowo, poczynając od niezażegnanego, pierwotnego źródła kryzysu, generującego kolejne sytuacje problemowe. Kumulacja czynników kryzysogennych wywołuje znaczące zaburzenia równowagi funkcjonalnej systemu rodzinnego oraz dezorganizację w obrębie jego struktury.

Niezależnie od przyczyn i kontekstów, w których występuje, kryzys wieloproblemowy jest przejawem braku umiejętności radzenia sobie w sytuacjach trudnych. Skutkuje polidysfunkcją systemu rodzinnego, zaburzeniami przebiegu procesów wychowania i socjalizacji, osłabia rodzinę jako wspólnotę oraz generuje wiele zjawisk patologicznych (Nowak 2011). Okoliczności, które wiążą się z pojawianiem się kryzysów w rodzinie, to między innymi:

- sytuacje deprywacji potrzeb: deficyty materialno-ekonomiczne, bieda i ubóstwo (m.in. Turowski 2008: 39–41; Smolińska-Theiss 2016: 77–95);
- konflikty wewnątrzrodzinne powstające na podłożu niezgodności lub sprzeczności wartości, celów i interesów poszczególnych członków rodziny, jak też rodzące się w wyniku rywalizacji, współzawodnictwa lub konkurowania ze sobą (m.in. Rostowska 2001; Górecki 2001: 77–86; Rostowski 2003: 19 –31; Suwalska-Barancewicz, Malina 2018: 65–82);
- sytuacje zagrożenia życia, zdrowia, bezpieczeństwa, utraty wartości, własności, pozycji społecznej czy uprawnień (m.in. Janułajtys 2011: 69–81; Nowak 2017: 139–159, Chańko-Karaszewska 2018: 161–178; Więcek-Durańska 2018: 107–133);
- przeciążenia funkcjonalne w zakresie pełnionych w rodzinie ról społecznych oraz utrudnienia w sferze podejmowania decyzji i realizacji zadań (m.in. Greenhaus, Powell 2006: 72–92; Plopa 2007; Walęcka-Matyja 2009; Baka 2015: 367–374; Boguszewski 2017; Marek-Zborowska 2018: 32–45);
- obecność czynników patalogizujących (m.in. Margasiński 1996 i 2010; Laska 2011: 185–196; Słomczyńska 2014: 67–80; Lelonek-Kuleta, Chwaszcz 2015: 269–286; Jarosz 2015; Włodarczyk 2016: 135–153; Halicki 2018: 221–234);
- bezrobocie, zwłaszcza długookresowe (m.in. Szydłowski, Szumilas 2002; Rymarz 2007; Kmiecik-Baran 2009; Solak 2010; Nowak 2010: 257–270; Podgrodzka 2017: 57–70);
- nieadekwatne do źródeł problemów strategie radzenia sobie (m.in. Hobfoll 2006; Plopa 2007; Nowak 2011);
- migracje zarobkowe rodziców (m.in. Danilewicz 2006; Łukasiuk 2007; Młyński 2012: 67–91; Walczak 2008: 143–162 i 2014);
- głęboki kryzys psychologiczny (indywidualny i rodzinny) wywołany utratą osoby bliskiej (m.in. Kubacka-Jasiecka 2004: 146–175; Sęk 2005; Plopa 2007; James Gilliland 2009);
- zaburzenia rozwojowe (m.in. Brzezińska 2003; Urban 2010: 28–35; Borecka-Biernat 2011; Nowak 2016: 25–38);
- kryzys adolescencji (m.in. Kupiec 2008: 358–371; Wysocka 2009);
- kryzys w wartościowaniu dorastającej młodzieży (m.in. Porzak 1993: 331–341; Kita, Sitarczyk 1994: 330–343; Sitarczyk 2004; Kleszcz, Łączyk 2013);
- niedostosowanie społeczne dzieci (m.in. Urban 2005; Pytka 2005; Wysocka, Ostafińska-Molik 2014: 131–155).

Ze społecznego punktu widzenia rodzina dotknięta polidysfunkcją przejawia zbiór cech niepożądanych. Charakterystyczne jest dla niej nieprawidłowe wypełnianie podstawowych funkcji, a zakłócenia równowagi funkcjonalnej dotyczą zarówno jednostek będących składową systemu rodzinnego, jak też w sprzężeniu zwrotnym – całej rodziny. Rodziny tkwiące w kryzysie wieloproblemowym nie potrafią projektować reguł wewnętrznych adekwatnie dostosowanych do zmian rozwojowych członków rodziny w zakresie ich potrzeb i rozwoju kompetencji.

Konsekwencją takiego stanu rzeczy są zaburzone relacje interpersonalne i osłabione więzi oraz patologiczne formowanie granic wewnętrznych i zewnętrznych.

Należy podkreślić, że o optymalnej funkcjonalności systemu rodzinnego mówimy wtedy, gdy jego granice wewnętrzne lokują się na zrównoważonej pozycji, na continuum: uwikłanie – uwolnienie. Wówczas w rodzinie ma miejsce poszanowanie prywatności i niezależności (przy średnim nasileniu tolerancji), jak też zaspokajanie potrzeby bezpieczeństwa emocjonalnego oraz tworzenia wspólnoty postaw, myśli i uczuć (Olson, Russel, Sprenkle 1983: 69–83).

Dynamika i zakres zmian zachodzących w obrębie granic wewnętrznych rodziny może stanowić jednak potencjalne źródło napięć emocjonalnych i konfliktów (Goldscheider, Goldscheider 1989: 87–97). Na przykład dominacja zakazów, nakazów, ostra dyscyplina oraz bezzasadne wygaszanie pragnień dziecka, wskazujące na istnienie w systemie rodzinnym granic uwikłanych, może skutkować jego wrogim nastawieniem do otoczenia w okresie adolescencji i wczesnej dorosłości lub skłonnością do popełniania przestępstw. Rodziny polidysfunkcyjne charakteryzuje dominacja sił odśrodkowych i równocześnie tendencja do zamykania granic zewnętrznych, ograniczająca w znacznym stopniu wymianę informacji z otoczeniem społecznym i blokująca gotowość rodziny do przyjmowania pomocy i wsparcia społecznego. Tego typu rodziny prowadzone są przez osoby dotknięte syndromem wyuczonej bezradności (Seligman 1975). Wykazują one cechy sztywności adaptacyjnej – mając możliwość dokonania pozytywnej zmiany, uporczywie trzymają się nawyków i nie przejawiają gotowości do przyjęcia pomocy i wsparcia społecznego. Skutkuje to wejściem całej rodziny na ścieżkę chaosu życiowego, permanentnego poczucia niemożności i bezradności.

Spektrum dysfunkcji systemu rodzinnego

Członkowie rodzin dysfunkcyjnych i/lub polidysfunkcyjnych doświadczają wielu negatywnych emocji, niepokojów i frustracji – są często zagubieni, skażeni neurotyzmem, sztywnością i biernością. Upośledza to przede wszystkim funkcję emocjonalno-ekspresyjną rodziny, która zaczyna funkcjonować w klimacie niezadowolenia i nieprzychylności, wzajemnych oskarżeń, konfliktów, agresji i przemocy. W obrębie realizacji założonych podstawowych funkcji rodziny mogą wystąpić także inne nieprawidłowości o różnorakiej etiologii. Próbą syntetycznego ujęcia dysfunkcji rodzinnych jest ich opis zamieszczony w tabeli 1, uwzględniający zasadnicze przyczyny zaburzeń funkcjonalnych rodziny (wewnętrzne i zewnętrzne), ich symptomy i skutki wewnątrzrodzinne wynikające z braku możliwości lub/i umiejętności radzenia sobie z narastającymi problemami, jak też konsekwencje ogólnospołeczne.

Tabela 1. Dysfunkcje systemu rodzinnego – ujęcie syntetyczne

Rodzaj dysfunkcji	Przyczyny	Przejawy	Konsekwencje
Dysfunkcja Prokreacyjna	m.in. dominacja modelu rodziny małodzietnej; bezdzietność z wyboru lub z konieczności; odkładanie decyzji o zawieraniu małżeństwa po 30. roku życia	m.in. ubogie relacje rodzinne, utrudnione działania wychowawcze, liczne komplikacje w cyklu życia osobniczego i rodzinnego	m.in. zmniejszenie liczby urodzeń; wzrost liczby rodzin bezdzietnych; słabe przygotowanie jedynaków do życia; starzejące się społeczeństwo
Dysfunkcja Małżeńska	m.in. silne zróżnicowanie potrzeb seksualnych; rutyna i zbyt duże obciążenie obowiązkami rodzinnymi i zawodowymi; wadliwe wzorce rodzicielskie i socjalizacyjne	m.in. konflikty małżeńskie, akty agresji i przemocy, stosunki pozamałżeńskie; silne osłabienie więzi wewnątrzrodzinnych; atomizacja życia rodzinnego	m.in. autodestrukcja systemu rodzinnego; zwiększenie liczby separacji i rozwodów; samotne rodzicielstwo
Dysfunkcja Rodzicielska lub inaczej: Emocjonalno-ekspresyjna	m.in. zaburzenia relacyjne i komunikacyjne; niewydolność wychowawcza rodziców; nieprawidłowe postawy rodzicielskie; brak zdolności do dzielenia się własnymi przeżyciami, doświadczeniami i pragnieniami	m.in. osłabienie lub zanik więzi wspólnotowych, brak akceptacji emocjonalnej i zrozumienia dziecka przez rodziców; nerwowa i traumatyczna atmosfera rodzinna; stosowanie strategii ucieczkowych; zaburzenia komunikacyjne i relacyjne	m.in. zagrożenie niedostosowaniem lub niedostosowanie społeczne dzieci; w przypadkach skrajnych odebranie lub ograniczenie praw rodzicielskich; rozpad więzi wewnątrzrodzinnych i osamotnienie członków rodziny; uzależnienia od substancji psychoaktywnych lub czynnościowe
Dysfunkcja Ekonomiczna	m.in. ubóstwo, bieda, bezrobocie, emigracja zarobkowa	m.in. obecność zachowań patologicznych, w tym hazard, prostytucja, uzależnienia od środków psychoaktywnych lub czynnościowe, akty agresji i przemocy, przestępczość; osłabienie więzi wewnątrzrodzinnych; postawy roszczeniowe	m.in. dyskryminacja środowiskowa, marginalizacja i wykluczenie społeczne; zagrożenie niedostosowaniem lub niedostosowanie społeczne dzieci; erozja życia rodzinnego; rozpad rodziny
Dysfunkcja Opiekuńcza	m.in. atomizacja systemu rodzinnego; brak zdolności i/lub kompetencji opiekuńczych rodziców; wadliwe wzorce rodzicielskie i socjalizacyjne	m.in. atmosfera zobojętnienia, słabe interakcje emocjonalne i więzi rodzinne	m.in. w skrajnych przypadkach odebranie lub ograniczenie praw rodzicielskich (pobyt dzieci w placówkach opiekuńczo-wychowawczych); zanik więzi rodzinnych; alienacja społeczna rodziny

Dysfunkcja Wychowawcza	m.in. niewłaściwe wzorce osobowe w rodzinie pochodzenia; atmosfera emocjonalnego chłodu, pluralizm wartości i wzorów zachowań prezentowanych przez dorosłych członków rodziny; brak lub słabe umiejętności wychowawcze rodziców; niskie aspiracje edukacyjne rodziców; brak wspólnego spędzania czasu wolnego; dezorganizacja oddziaływań wychowawczych; rozbieżność oddziaływań wychowawczych rodziców	m.in. osłabienie więzi między rodzicami a dziećmi; niewielkie zainteresowanie rodziców problemami dzieci, ich zachowaniem i postępami w nauce; nadopiekuńczość i hamowanie rozwoju autonomii dziecięcej; pracoholizm rodziców i ich notoryczna nieobecność w domu; brak umiejętności radzenia sobie w sytuacjach trudnych wychowawczo	m.in. nieprzystosowanie społeczne dzieci i młodzieży; przejawianie przez dzieci tendencji unikowych w sytuacjach konfliktowych; zaburzenia emocjonalne i zachowania ryzykowne dzieci; niedopełnienie lub zaniechanie obowiązku szkolnego; w przypadkach skrajnych odebranie lub ograniczenie praw rodzicielskich
Dysfunkcja Socjalizacyjna	m.in. słabe uczestnictwo rodziny w życiu społeczności lokalnej; brak wspólnotowych ścieżek kulturowych; prezentowanie przez rodziców postaw i zachowań nieadekwatnych do akceptowanych społecznie norm kulturowych; dezintegracja rodzinnej socjalizacji – brak lub zanik reguł i norm; niewłaściwie wyważone relacje między autonomią dzieci a kontrolą rodzicielską	m.in. konflikty ról i pozycji społecznych w rodzinie i w grupie rówieśniczej; nasilenie działań agresywnych i antyspołecznych rodziców i dzieci; organizacja życia rodzinnego oparta na systemie zakazów i nakazów; kompulsywne korzystanie z Internetu, gier komputerowych, fonoholizm	m.in. depersonalizacja dziecka; utrata przez dzieci tożsamości skutkująca demoralizacją i alienacją społeczną; w dorosłości – zaburzenia emocjonalne i zachowania ryzykowne, m.in. niedostosowanie społeczne; przestępczość; hazard, prostytucja, korupcja, uzależnienia
Dysfunkcja Integracyjna lub inaczej: legalizacyjno-kontrolna	m.in. wadliwe wzorce rodzinne (np. postawy niekonsekwentne, liberalizm wychowawczy, propagowanie wyłącznie partnerstwa i nowoczesności), nadmierna autonomia oraz tolerancja wobec postaw i zachowań dzieci; brak wspólnego spędzania czasu wolnego	m.in. atomizacja systemu rodzinnego, brak kontroli rodziców nad spędzaniem czasu wolnego przez dzieci oraz ich reakcjami na zachowania niezgodne z normami społecznymi prezentowanymi przez innych ludzi; osłabienie więzi wewnątrzrodzinnych; niekorzystny klimat społeczny (chłód emocjonalny, brak empatii i wzajemnego zrozumienia)	m.in. niedostosowanie społeczne dzieci i młodzieży, przestępczość nieletnich członków rodziny; autodestrukcja systemu rodzinnego, separacje i rozwody

Dysfunkcja Religijna	m.in. nadmierny relatywizm moralny i światopoglądowy	m.in. brak uczestnictwa członków rodziny w praktykach religijnych	m.in. dezintegracja światopoglądowa członków rodziny; ateizm
Dysfunkcja Stratyfikacyjna	m.in. niskie aspiracje życiowe rodziców (w tym edukacyjne i zawodowe)	m.in. bieda, ubóstwo, osłabienie więzi emocjonalnych i wspólnotowych; niskie aspiracje edukacyjne i zawodowe dzieci	m.in. zaburzenia procesu wychowania i socjalizacji – niedostosowanie społeczne dzieci i młodzieży; separacje i rozwody

* Funkcja religijna rodziny oparta jest na założeniach filozofii chrześcijańskiej, w której to perspektywie rodzina definiowana jest w sposób charakterystyczny jedynie dla ujęcia teologicznego – jako podstawowe miejsce wychowania młodego pokolenia i przekazu wiary (Werbiński, za: Celary 2006; Nowak 2011). Takie ujęcie wyznacza rodzinie pełnienie funkcji religijnej poprzez realizację zadań ewangelizacyjnych, katechetycznych lub Kościoła domowego.

Źródło: opracowanie własne – poszerzone (por. Nowak 2011, 52–55).

Rodziny polidysfunkcyjne realizują najczęściej dewiacyjny model życia rodzinnego (de Tchorzewski 2005: 11–22), który cechują zaburzenia występujące w obrębie niemal wszystkich założonych funkcji rodziny. Stanowią one poważne zagrożenie nie tylko dla jej kondycji i trwałości, ale przede wszystkim dla rozwoju wychowywanych w niej dzieci. Są to rodziny dotknięte zazwyczaj traumą nierówności społecznej lub w pełni traumatyczne, ze znacznie osłabioną siecią więzi osobowych i całkowitym lub częściowym brakiem dóbr materialnych i/lub możliwości ich osiągania. Dorośli członkowie tego typu rodzin nie stanowią autorytetu dla swoich dzieci, nie odczuwają potrzeby zdobywania wykształcenia i są niewydolni wychowawczo. Cechuje ich nadmiar tolerancji i bardzo słaba kontrola dziecięcych zachowań. W okresie dojrzewania i adolescencji dzieci wychowujące się w tego typu rodzinach podejmują samodzielne, często chaotyczne i nieadekwatne do oczekiwań społecznych próby konstruowania własnego świata iluzorycznych wartości, moralności, obyczajów i norm.

Wychodzenie rodziny z zapaści polidysfunkcyjnej

Warunkiem koniecznym, choć niewystarczającym do realizacji optymalnego modelu rodziny i prawidłowego wypełniania przez nią podstawowych funkcji, są zasoby rodzinne stanowiące zbiór wszystkich dostępnych rodzinie (zewnętrznych, społeczno-środowiskowych) i posiadanych przez nią (wewnętrznych, osobowych i systemowych) elementów sprzyjających jej rozwojowi. Zasobami są zarówno przedmioty, warunki, jak i cechy osobowości oraz pokłady energii, które są cenione przez człowieka z uwagi na ich przydatność w walce o przetrwanie lub też dlatego, że dzięki nim może on osiągnąć inne zasoby niezbędne do przetrwania (Hobfoll

2006: 61). Zasoby osobowe i systemowe rodziny są czynnikiem sprzyjającym jej wszechstronnemu rozwojowi[2]. Dzięki procesowi nabywania wiedzy o rodzinnych potencjałach oraz możliwościach ich wykorzystania w radzeniu sobie w sytuacji trudnej, rodzina nabywa prężności i sprawności w codziennym funkcjonowaniu. Prężność rodziny, rozumiana jako zdolność do pozostawania w podtrzymujących relacjach z innymi pomimo doświadczania silnego stresu psychologicznego w różnorodnych sytuacjach kryzysowych, zależna jest od trzech grup czynników związanych z systemami: komunikacji i radzenia sobie z problemami, przekonań oraz wzorców organizacyjnych (Walsh 2003: 1–18). Należy podkreślić, że suma posiadanych przez rodzinę zasobów należy do jednych z najsilniejszych determinantów satysfakcji życiowej i subiektywnego dobrostanu (Diener E., Fujita 1995: 926–935).

Każda rodzina, niezależnie od jej statusu społecznego, kondycji, formy czy modelu życia rodzinnego, dysponuje unikalnym zestawem potencjałów osobistych (wewnętrzny kapitał społeczny) oraz systemowych (np. spójność czy więzi rodzinne). Uruchomienie i wykorzystanie przez rodzinę zasobów własnych umożliwia jej efektywne radzenie sobie z kryzysami rozwojowymi oraz chroni ją przed zapaścią kryzysową i doświadczaniem kryzysu wieloproblemowego (Nowak 2014: 27–42). Umiejętność radzenia sobie z otoczeniem przy świadomym wykorzystaniu środków (zasobów – wewnętrznych i zewnętrznych) oraz przekonanie o celowości inwestowania w siebie i w rodzinę, umożliwia bowiem postrzeganie sytuacji trudnych, kryzysowych jako wyzwania i aktywizuje członków rodziny do podejmowania działań w kierunku ich przezwyciężania (Antonowsky 1995). W tym procesie najbardziej istotne są zasoby relacyjne i komunikacyjne rodziny – zdolności adaptacyjne, wzajemność relacji, dobre wzorce komunikacyjne, klarowne normy wewnątrzrodzinne.

W sytuacje kryzysowe uwikłane są wszystkie rodziny. Wśród nich są takie, które w obliczu kryzysu mobilizują wszystkie swoje siły, uaktywniają zasoby i wybierają zadaniowe, skuteczne strategie radzenia sobie w tego typu sytuacjach. Inne z kolei nie potrafią samodzielnie uporać się z zaistniałymi, kumulującymi się i nakładającymi na siebie problemami – są bezradne i wymagające wspomagania zewnętrznego.

W ostatnich latach nastąpiła w Polsce zmiana w myśleniu o polityce prorodzinnej państwa, związana między innymi ze wzrostem świadomości potrzeby prowadzenia polityki pronatalistycznej. Pewną szansę na zahamowanie negatywnych tendencji w zakresie zawierania przez Polaków małżeństw oraz liczby urodzeń upatrywać należy w rządowym programie „Rodzina 500 plus" i innych tego typu inicjatywach, stanowiących elementy systemu wspierania rodzin i dzietności. Z raportu CBOS (Roguska 2016) wynika, że w ocenie społecznej polityka prorodzinna powinna mieć zarówno charakter prosocjalny, jak i służyć wzmocnieniu

[2] Zajmowali się nimi między innymi: S. Minuchin, H. Strierlin, G. Baetson, a obecnie G. Barnes, F. Walsh, czy G. Cecchin, zaś na gruncie polskim między innymi: I. Niewiadomska, J. Chwaszcz, M. Konopczyński, E. Wysocka, B.M. Nowak, A. Jaworska, E. Jarosz.

wartości rodziny i wspierać dzietność. Stąd też na przykład program „Rodzina 500 plus" był popierany w pierwszym roku wdrożenia przez zdecydowaną większość Polaków (ogółem 80%) ze wszystkich grup socjodemograficznych. Okazało się jednak, że im wyższy był poziom wykształcenia i wyższe dochody osób badanych, tym bardziej krytycznie ten projekt był oceniany. Prawie połowa respondentów przewidywała bowiem, że realizacja tego programu nieść będzie ze sobą niekorzystne skutki zarówno społeczne, jak i gospodarcze. Podkreślano, że jest to wprawdzie użyteczna forma finansowego wspomagania rodziny (świadczenie wychowawcze), która jednak może wygenerować u beneficjentów postawy roszczeniowe oraz nadużycia w wydawaniu środków publicznych.

Według szacunków projektodawców realizacja programu „Rodzina 500 plus" miała spowodować także znaczny wzrost dzietności. Okazało się jednak, że opinia publiczna wykazała umiarkowany optymizm wobec tej prognozy. Kontrowersje budziły również zasady i adresaci programu. Zgodnie z założeniem ma on charakter powszechny i nie uwzględnia limitu dochodów osób uprawnionych do otrzymania przedmiotowego świadczenia. Jednak w opinii publicznej tego typu świadczenie wychowawcze powinno być przyznawane tylko rodzinom biednym i średnio zamożnym. Należy podkreślić, że w myśl założeń programowych świadczenie wychowawcze ma pełnić funkcję stałego elementu w systemie wspierania rodzin i dzietności w Polsce. Gdyby tak się stało, to istnieje duże prawdopodobieństwo, że w niedalekiej perspektywie program „Rodzina 500 plus" wpłynie na podejmowanie przez Polaków pozytywnych decyzji prokreacyjnych oraz spowoduje realny wzrost dzietności. Jednak w trzecim roku realizacji programu nadal nie obserwuje się znaczącego przyrostu demograficznego. Opinia społeczna obawia się także utraty możliwości finansowania tego programu. Jak wynika z badania CBOS (Bożewicz 2018), istnieje uzasadniona obawa, że w przypadku zmian w programie nagłemu pogorszeniu może ulec sytuacja materialna 60% rodzin korzystających z programu, dla których to comiesięczne świadczenie pomocowe jest istotną częścią budżetu domowego. Po dwóch latach realizacji programu Rodzina 500 plus osoby pobierające to świadczenie wychowawcze utrzymują, że łatwiej jest im gospodarować budżetem domowym. Najbardziej zadowolone z życia rodzinnego są osoby otrzymujące świadczenie na co najmniej dwoje dzieci, natomiast rodziny z większą liczbą dzieci są przekonane o stabilności swojej sytuacji finansowej, co może świadczyć o ich silnym uzależnieniu od programu.

Należy podkreślić, że w Polsce realizowanych jest wiele rządowych (systemowych) programów prorodzinnych oraz projektów opracowywanych i realizowanych przez organizacje pożytku publicznego. Działania te są jednak niewystarczające, a co istotne – celujące w objawy, a nie w przyczyny zaburzeń funkcjonalnych. Taki stan rzeczy wynika między innymi z niedostatecznej współpracy instytucji udzielających pomocy rodzinie ze środowiskiem naukowym, a przecież liczne badania empiryczne obejmujące ten obszar życia społecznego prowadzone są systematycznie, zaś na rynku wydawniczym pojawiają się coraz to nowe raporty, komunikaty z badań i modele działania społecznego.

Konkluzje końcowe

Rodziny bezpieczne to rodziny funkcjonalne, atraumatyczne, realizujące optymalny model życia rodzinnego w sytuacji, gdy wszystkie dobra przez nie cenione są samodzielnie osiągane. Tego typu rodziny posiadają dobra naturalne i kulturowe zaspokajające w pełni ich potrzeby. Cechuje je sieć silnych więzi osobowych, opartych na wzajemnym szacunku, akceptacji i uznaniu, a najwyższą wartością jest dbałość o zdrowie, higienę i sprawność fizyczną wszystkich jej członków. Są to wreszcie rodziny, w których rodzice stanowią największy autorytet dla swoich dzieci, dbają o ich wszechstronny rozwój i dążą do zapewnienia im możliwie najwyższego poziomu wykształcenia – stosownie do ich zdolności i możliwości.

Ten założony, wzorcowy obraz wspólnoty rodzinnej nie przekłada się jednak na realne funkcjonowanie wielu polskich rodzin. Są wśród nich bowiem takie, które wykazują wyraźne oznaki dysfunkcji lub polidysfunkcji, oraz rodziny dotknięte tzw. *dysfunkcją ukrytą*, gdy w generalnym oglądzie ich funkcjonowania nie są dostrzegane jej przejawy.

Nie każda rodzina dysfunkcyjna (np. niepełna czy migracyjna) wymaga jednak wspomagania zewnętrznego. Wiele z nich radzi sobie samodzielnie pomimo obecności czynników kryzysogennych. Konieczność udzielania wielośródłowego wsparcia społecznego, zwłaszcza instytucjonalnego, dotyczy przede wszystkim rodzin polidysfunkcyjnych, które nie potrafią samodzielnie wydobyć się z kryzysu wieloproblemowego. Niezbędne w takich przypadkach jest objęcie tego typu rodzin treningiem kompetencyjnym, gdyż osoby strategiczne dla ich funkcjonowania wykazują znaczne deficyty w zakresie umiejętności wyrażania i rozpoznawania emocji; rozwiązywania konfliktów oraz komunikowania się z innymi ludźmi; radzenia sobie ze stresem i kryzysami rozwojowymi; prowadzenia negocjacji w przypadku konfliktu interesów (Nowak 2013: 45–57). Oddziaływań treningowych wymagają również systemy rodzinne, gdyż rodziny polidysfunkcyjne wykazują niski poziom adaptacyjności i wzajemnego zrozumienia oraz wysoki poziom dezintegracji; odczuwają silne poczucie trudności rozwojowych i upośledzenia funkcjonalnego; członkowie rodziny wykazują tendencję do przyjmowania niefunkcjonalnych ról społecznych; posiadają znaczne deficyty w zakresie umiejętności wspólnego rozwiązywania problemów, artykułowania potrzeb oraz poszukiwania pomocy i wsparcia społecznego. Cechują je ponadto słabe więzi rodzinne i zaburzenia w komunikacji wewnętrznej (Nowak 2015: 83–94).

W tym miejscu należy podkreślić, że w treningu kompetencyjnym chodzi generalnie o to, by oddziaływania ukierunkowane były na proces doświadczania (przez całą rodzinę i poszczególnych jej członków), transformacji osobowościowych i systemowych oraz reorientacji stanów:

- od poczucia bezsensu do poczucia sensowności;
- od bezradności do zaradności (konstruktywnego sprawstwa);
- od poczucia alienacji do poczucia wspólnoty;

- od zależności do samodzielności;
- od izolacji do integracji.

W zależności od potrzeb oszacowanych na podstawie wnikliwej diagnozy stanu, rodziny polidysfunkcyjne powinny być objęte wspomaganiem holistycznym uwzględniającym zarówno pomoc finansową, rzeczową, prawną, jak i psychologiczno-pedagogiczną.

Jestem przekonana, że trafne i rzetelne rozwiązania prawne, socjalne, terapeutyczne, resocjalizacyjne i profilaktyczne są w stanie sprawić, że wiele rodzin dotkniętych dysfunkcją lub polidysfunkcją może mieć realną szansę na dokonanie konstruktywnych zmian zarówno osobowych, jak i systemowych, i może trwale transformować w rodziny wolne od dysfunkcji – bezpieczne i szczęśliwe.

Bibliografia

Antonovsky A. (1995) *Rozwikłanie tajemnicy zdrowia. Jak radzić sobie ze stresem i nie zachorować*, tłum. H. Grzegołowska-Klarkowska, Warszawa, Wydawnictwo Fundacja IPN.

Baka Ł. (2015) *Konflikt między pracą i rodziną a wypalenie zawodowe. Pośrednicząca rola zasobów osobowych*, „Psychologia Społeczna", t. 64 (19), s. 367–374.

Biernat T. (2006) *Społeczno-pedagogiczne uwarunkowania światopoglądu młodzieży w okresie transformacji*, Toruń, Wydawnictwo UMK.

Błażej J. (2016) *Funkcjonowanie rodziny i postawy rodzicielskie a ekspresja zachowań anorektycznych*, Kwartalnik Naukowy „Dylematy dotyczące wychowania", nr 1 (25), s. 320–330.

Boguszewski R. (2017) *Modele rodziny, podział obowiązków domowych i problemy w rodzinie*, Warszawa, „Opinie i diagnozy", CBOS, Komunikat z badań nr 37.

Borecka-Biernat D. (2011) *Zaburzenia w zachowaniu dzieci i młodzieży w kontekście trudnych sytuacji szkolnych i pozaszkolnych*, Kraków, Oficyna Wydawnicza „Impuls".

Brzezińska A. (2003) *Dzieci z układu ryzyka* w: *Ukryte piętno. Zagrożenia rozwoju w okresie dzieciństwa*, A. Brzezińska, S. Jabłoński, M. Marchow (red.), Poznań, Wydawnictwo Fundacja Humaniora.

Buchla M. (2008) *Komunikacja międzypokoleniowa między dziadkami a wnukami w okresie późnej adolescencji* w: *Komunikacja społeczna w świecie realnym*, M. Baryluk, M. Wawrzak-Chodaczek (red.), Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, s. 268–280.

Celary I. (2006), *Formacja religijna w rodzinie chrześcijańskiej*, w: *Rodzina. Historia i współczesność. Studium monograficzne*, W. Korzeniowska, U. Szuścik (red.), wyd. 2, Kraków, Oficyna Wydawnicza „Impuls".

Chańko-Karaszewska A. (2018) *Rodzina w percepcji i ocenie osób odbywających karę pozbawienia wolności*, „Resocjalizacja Polska", nr 15, s. 161–178.

Danilewicz W. (2006) *Sytuacja życiowa dzieci w rodzinach migracyjnych*, Białystok, Trans Humana.

de Tchorzewski A. M. (2005) *Pomocniczość i solidaryzm jako zasady przeciwdziałania traumie XXI wieku* w: *Współczesna rodzina polska – jej stan i perspektywy*, H. Cudak, H. Marzec (red.), t. 1, Mysłowice, Wydawnictwo GWSP, s. 11–22.

Diener E., Fujita F. (1995) *Resources personal strivings and subjective well-being: A nomothetic and idiographic approach*, "Journal of Personality and Social Psychology", 68, s. 926–935.

Doniec R. (2001) *Rodzina wielkiego miasta: przemiany społeczno-moralne w świadomości trzech pokoleń*, Kraków, Wydawnictwo UJ.

Frąckowiak-Sochańska M. (2015) *Zdrowie psychiczne a wzory życia małżeńsko-rodzinnego w kontekście wyzwań współczesności* w: *Rodzina wobec wyzwań współczesności. Wybrane problemy*, I. Taranowicz, S. Grotowska (red.), Wrocław Oficyna Wydawnicza ARBORETUM, s. 124–138.

Fraser I. S. (1989) *The Strategic Rapid Intervention Approach* w: *Brunner/Mazel psychosocial stress series, No. 13. Treating stress in families*, C. R. Figley (red.), Philadelphia, PA, US: Brunner/Mazel, s. 122–157.

Gębuś D. (2010) *Mama, tata, dziecko? Przemiany ról małżeńskich i rodzicielskich we współczesnych rodzinach* w: *Rodzice i dzieci w różnych systemach rodzinnych*, I. Janicka (red.), Kraków, Oficyna Wydawnicza „Impuls", s. 57–69.

Goldscheider F. K., Goldscheider C. (1989) *Family structure and conflict: Nest-leaving expectations of young adults and their parents*, „Journal of Marriage and the Family", 51, s. 87–97.

Górecki M. (2001) *Człowiek w kryzysie*, „Pedagogika Społeczna", nr 1, s. 77–86.

Greenhaus J. H., Powell G. N. (2006), *When work and family are allies: A theory of work-family enrichment*, Academy of Management Review, 31, s. 72–92.

Halicki J. (2018) *Nadużywanie alkoholu jako czynnik ryzyka przemocy w rodzinie*, „Pedagogika Społeczna", nr 3 (69), s. 221–234.

Herman J. L. (1998) *Przemoc: uraz psychiczny i powrót do równowagi*, Gdańsk, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

Hobfoll S. E. (2006) *Stres, kultura i społeczność. Psychologia i filozofia stresu*, tłum. M. Kacmajor, Gdańsk, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

James R. K., Gilliland B. E. (2009) *Strategie interwencji kryzysowej*, Warszawa, PARPA.

Janułajtys D. (2011) *Marginalizacja i wykluczenie jako implikacje defektu funkcji opiekuńczo-wychowawczej*, „Pedagogika Rodziny", nr 1, s. 69–81.

Jarosz E. (2015) *Przemoc w wychowaniu. Między prawnym zakazem a społeczną akceptacją, Monitoring Rzecznika Praw Dziecka*, Warszawa, Wydawnictwo Rzecznika Praw Dziecka.

Jaworowska A. (2011) *Skala wartości Rokeacha RVS: polska normalizacja*, Warszawa, Polskie Towarzystwo Psychologiczne.

Karmolińska-Jagodzik E. (2012) *Komunikacja międzypokoleniowa – rozważania wokół różnic kulturowych*, „Studia Edukacyjne", nr 21, s. 191–210.

Kita B., Sitarczyk M. (1994) *Wpływ postaw rodzicielskich na doświadczanie kryzysu w wartościowaniu przez młodzież w wieku dorastania*, „Psychologia Wychowawcza", nr 4, s. 330–343.

Kleszcz M., Łączyk M. (2013) *Młodzież licealna wobec wartości, samotności i pasji*, Kraków, Oficyna Wydawnicza „Impuls".

Kliś M. (2011) *Konflikt pokoleń w rodzinach dorastającej młodzieży*, „Państwo i Społeczeństwo", t. XI, nr 3, s. 37–60.

Kmiecik-Baran K. (2009) *Bezrobocie czynnikiem marginalizacji i ubóstwa*, Gdańsk, Wydawnictwo UG.

Koral J. (2009) *Kulturowe aspekty polskiego bezrobocia*, Warszawa, Wydawnictwo UKSW.

Kubacka-Jasiecka D. (2004) *Interwencja kryzysowa z perspektywy psychosocjokulturowego paradygmatu kryzysu* w: *Kryzys, interwencja i pomoc psychologiczna. Nowe ujęcia i możliwości*, D. Kubacka-Jasiecka, K. Mudyń (red.), Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, s. 146–175.

Kupiec H. (2008) *Rozmiary i społeczno-demograficzne uwarunkowania zachowań ryzykownych uczniów szkół gimnazjalnych* w: *Resocjalizacja – ciągłość i zmiana*, M. Konopczyński, B. M. Nowak (red.), Warszawa, Wydawnictwo Pedagogium, s. 358–371.

Laska E. I. (2011) *Zaniedbywanie dzieci w rodzinie jako specyficzna forma przemocy*, „Pedagogika Rodziny", nr 1, s. 185–196.

Lelonek-Kuleta B., Chwaszcz J. (2015) *Świadczenie pomocy terapeutycznej dla patologicznych hazardzistów i ich rodzin w Polsce – wyniki badań ogólnopolskich* w: *Hazard i inne uzależnienia behawioralne. Doniesienia z badań*, I. Niewiadomska (red.), Warszawa, Wydawnictwo „Res Humanae", s. 269–286.

Leśniak E., Dobrzyńska-Mesterhazy A. (1996) *Rodziny w kryzysie: diagnoza i interwencja kryzysowa* w: *Wybrane zagadnienia interwencji kryzysowej*, W. Badura-Madej (red.), Warszawa, Wydawnictwo Interart, s. 83–101.

Lis-Turlejska M. (2000) *Psychologiczne konsekwencje traumatycznego stresu – współczesne kierunki badań*, „Nowiny Psychologiczne", nr 2, s. 25–38.

Łukasiuk M. (2007) *Obcy w mieście. Migracja do współczesnej Warszawy*, Warszawa, Wydawnictwo Akademickie „Żak".

Marek-Zborowska B. (2018) *Problemy samotnych matek* w: *Wybrane problemy społeczne. Teraźniejszość – przyszłość*, E. Grudziewska, M. Mikołajczyk (red.), Warszawa, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, s. 32–45.

Margasiński M. (1996) *Analiza psychologiczna systemów rodzinnych z chorobą alkoholową*, Częstochowa, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.

Margasiński M. (2010) *Rodzina alkoholowa z uzależnionym w leczeniu*, Kraków, Oficyna Wydawnicza „Impuls".

Matyjas B. (2008) *Dzieciństwo w kryzysie. Etiologia zjawiska*, Warszawa, Wydawnictwo Akademickie „Żak".

Matysiak A. (red.) (2014) *Nowe wzorce formowania i rozwoju rodziny w Polsce. Przyczyny oraz wpływ na zadowolenie z życia*, Warszawa, Scholar.

Mazurek P. (2014) *Relacje rodzinne fundamentem tożsamości i egzystencji społecznej człowieka*, „FIDES ET RATIO", nr 3 (19), s. 5–14.

Młyński J. M. (2012) *Migracje rodziców jako zjawisko społeczno-wychowawcze w kontekście nowych uwarunkowań pedagogiki dzieci*, „Roczniki Nauk o Rodzinie i Pracy Socjalnej", t. 4 (59), s. 67–91.

Nowak B. M. (2010) *Bezrobocie i ubóstwo jako źródła wieloproblemowych kryzysów rodzinnych*, „Społeczeństwo i Edukacja. Międzynarodowe Studia Humanistyczne", nr 1, s. 257–270.

Nowak B. M. (2011) *Rodzina w kryzysie. Studium resocjalizacyjne*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.

Nowak B. M. (2013) *Kreowanie tożsamości rodziny. Trening kompetencyjny systemu rodzinnego i jego liderów* w: *Rodzinne Domy Dziecka – w stronę rozwoju kompetencji*, M. Kolankiewicz, B. M. Nowak (red.), Warszawa, Wydawnictwo Fundacji Orlen, s. 45–57.

Nowak B. M. (2014) *Od kreacji do autokreacji rodziny. model oddziaływań stabilizująco-rozwojowych wobec rodziny w kryzysie wieloproblemowym* w: *Rodzina w potrzebie – kierunki wychodzenia z kryzysu*, M. Kolankiewicz, B. M. Nowak (red.), Warszawa, Fundacja Orlen – Dar Serca, s. 27–42.

Nowak B. M. (2015) *The role of rehabilitation through drama in restoring lost and creating new family resources* w: *Family growth supporting resources*, J. Chwaszcz, J. Gorbaniuk (red.), Lublin, Wydawnictwo Natanaelum, s. 83–94.

Nowak B. M. (2016) *Niedostatki w zasobach środowiska rodzinnego a zaburzenia rozwojowe i problemy adaptacyjne dzieci*, „Resocjalizacja Polska", nr 11, s. 25–38.

Nowak B. M. (2017) *Hierarchia wartości osób wykluczonych społecznie. Komunikat z badań*, „Pedagogika Społeczna", nr 1, s. 139–159.

Olson D. H., Russel C. S., Sprenkle D. H. (1989) *Circumplex Model of Martial and Family Systems: VI. Theoretical Update*, „Family Process", 22, 69–83.

Plopa M. (2007) *Psychologia rodziny. Teoria i badania*, Kraków, Oficyna Wydawnicza „Impuls".

Podgrodzka M. (2017) *Bezrobocie i zawieranie małżeństw w Polsce*, „Studia Ekonomiczne", Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, nr 309, s. 57–70.

Popow M., Kowzan P., Zielińska M., Prusinowska M., Chruściel M. (red.) (2011) *Oblicza biedy we współczesnej Polsce*, Gdańsk, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

Porzak R. (1993) *Funkcjonowanie systemu rodzinnego młodzieży należącej do grup podkulturowych*, „Psychologia Wychowawcza", nr 4, s. 331–341.

Prusik A. (2010) *Zmiana modelu rodziny czy jej atrofia? W świetle badań poglądów młodzieży* w: Edukacja *społeczna wobec problemów współczesnego człowieka i społeczeństwa*, J. Piekarski, T. Pilch, W. Theiss, D. Urbaniak-Zając (red.), Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 443–452.

Pytka L. (2005) *Pedagogika resocjalizacyjna*, Warszawa, Wydawnictwo APS.

Rostowska T. (2001) *Konflikt międzypokoleniowy w rodzinie. Analiza psychologiczna*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Rostowski J. (2003) *Style przywiązania a kształtowanie się związków interpersonalnych w rodzinie* w: *Psychologia w służbie rodziny*, I. Janicka, T. Rostowska (red.), Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 19–31.

Rymarz T. (2007) *Psychospołeczne aspekty funkcjonowania rodzin z problemem bezrobocia* w: *Pedagogika wobec problemów opieki i resocjalizacji*, S. Badora, R. Stolecka-Zuber (red.), Tarnobrzeg, Wydawnictwo PWSZ.

Ryś M. (2016a) *Dysfunkcyjny system rodziny z problemem alkoholowym* w: *W kierunku kultury bez przemocy*, R. Wiśniewski, S. Zaręba, M. Zarzecki (red.), Warszawa, Warszawskie Wydawnictwo Socjologiczne, s. 95–121.

Ryś M. (2016) *Odporność psychiczna osób wzrastających w różnych systemach rodzinnych*, Warszawa, Mazowieckie Centrum Polityki Społecznej.

Seligman M. (1975) *Helplessness: On Depression, Development, and Death*, San Francisco: W. H. Freeman.

Sitarczyk M. (2004) *Nieletni sprawcy zabójstw. Sylwetki psychologiczne*, Lublin, Wydawnictwo UMCS.

Skrzypniak R. (2000) *Wartości w procesie wychowania rodzinnego*, „Roczniki Socjologii Rodziny", t. XII, s. 31–47.

Słomczyńska M. I. (2014) *Patologie społeczne w kontekście kryzysu współczesnej rodziny*, „Resocjalizacja Polska", nr 8, s. 67–80.

Smolińska-Theiss B. (2016) *Dzieci w Polsce – najbiedniejsza grupa społeczna*, „Pedagogika Społeczna", nr 4, s. 77–95.

Solak A. R. (2010) *Problematyka pracy i bezrobocia w kontekście funkcjonowania rodziny*, Warszawa, Wydawnictwo Comandor.

Sozańska E. (2014), *Rodzina jako środowisko wychowania w wartościach*, „Łódzkie Studia Teologiczne", nr 3 (23), s. 39–51.

Suwalska-Barancewicz D., Malina A. (2018) *Samoocena i styl przywiązania jako predyktory oceny zachowań komunikacyjnych własnych oraz partnera*, „Psychologia Rozwojowa", t. 23, nr 3, s. 65–82.

Sztompka P. (2002) *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków, Znak.

Szydłowski B., Szumilas K. (2002) *Jak przetrwać bezrobocie?*, Kraków, Wydawnictwo HELST.

Turowski S. (2008) *Bieda antywychowuje*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze", nr 5, s. 39–41.

Urban B. (2005) *Zachowania dewiacyjne młodzieży w interakcjach rówieśniczych*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Urban B. (2010) *Współczesne teorie zaburzeń w zachowaniu* w: *Problemy współczesnej resocjalizacji*, L. Pytka, B. M. Nowak (red.), Warszawa, Wydawnictwo Pedagogium, s. 28–35.

Walczak B. (2008) *Migracje rodzicielskie – skala zjawiska oraz jego wychowawcze i edukacyjne implikacje*, „Pedagogika Społeczna", nr 3, s. 143–162.

Walęcka-Matyja K. (2009) *Zachowania społeczne młodzieży a uwarunkowania rodzinne i osobowościowe*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Walsh F. (2003) *Family resilience: A framework for clinical practice*, „Family Process", 42, s. 1– 8.

Więcek-Durańska A. (2018) *Psychospołeczne czynniki ryzyka zachowań niezgodnych z prawem młodzieży*, „Biuletyn PTK", nr 25, s. 107–133.

Włodarczyk E. (2016) *Proces zdrowienia. Perspektywa kobiet uzależnionych od alkoholu,* „Pedagogika Społeczna", nr 4, s. 135–153.

Wrzesień W. (2003) *Jednostka, rodzina, pokolenie: studium relacji międzypokoleniowych w rodzinie*, Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM.

Wysocka E. (2009) *Doświadczanie życia w młodości – problemy, kryzysy i strategie ich rozwiązywania*, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Wysocka E., Ostafińska-Molik B. (2014) *Zaburzenia internalizacyjne i eksternalizacyjne a typ rodziny pochodzenia – analiza teoretyczna i wyniki badań*, „Resocjalizacja Polska", nr 8, s. 131–55.

Źródła internetowe

Boguszewski R. (2013) *Rodzina – jej współczesne znaczenie i rozumienie*, Wydawnictwo Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_033_13.PDF [dostęp: 29.04.2019].

Boguszewski R. (2013a) *Wartości i normy*, Wydawnictwo Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_111_13.PDF [dostęp: 29.04.2019, godz. 21:04].

Boguszewski R. (2018) *Aspiracje Polaków w latach 1998, 2008, 2018*, Komunikat z badań, Nr 148, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_148_18.PDF [dostęp: 28.04.2019, godz. 19:45].

Boguszewski R. (2019) *Rodzina – jej znaczenie i rozumienie*, Komunikat z badań, Nr 22, https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_022_19.PDF [dostęp: 30.04.2019, godz. 21:07)].

Bożewicz M. (2018) *Sytuacja rodzin w Polsce dwa lata po wprowadzeniu programu „Rodzina 500 plus”.,* Komunikat z badań, Nr 54, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_054_18.PDF [dostęp: 28.04.2019, godz. 21:40].

Kowalczuk K. (2012) *Potrzeby prokreacyjne oraz preferowany i realizowany model rodziny*, *Komunikat z badań,* Nr BS/61, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2012/K_061_12.PDF [dostęp: 02.05.2019, godz. 17:43].

Roguska B. (2016) *Program „Rodzina 500 plus” jako element systemu wspierania rodzin i dzietności*, Komunikat z badań, Nr 25, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_025_16.PDF [dostep: 28.04.2019, godz. 20:28].

Walczak B. (2014) *Dziecko, rodzina i szkoła, wobec migracji rodzicielskich: 10 lat po akcesji do Unii Europejskiej*. *Raport z badań*, http://brpd.gov.pl/sites/default/files/raport_dziecko_rodzina_i_szkola_wobec_migracji_rodzicielskich_-10_lat_po_akcesji_do_unii_europejskiej.pdf